

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԻԲԱՍԵԱՆ ԱՒԱՆԴՈՒԹԵԱՆ

ՀՍՏ Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՑ

(ՏԵՍ ՀՈ. ԽԱ. Էջ 54 — 308, ԽԲ. 35 — 315):

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

Բնդդիմախոսութիւնը հակառակասիրաց և պատասխանի նոցին. — Հաշաւտիք Հայոց նախապատմական ժամանակի ինքնապայտութեանը. — Զոր տեսութիւն մը 'ի նպատու Մ. Խորենացոյ. — Թագաւորը Ասորեստանեայց և Մարաց. — Հայք հպատակը Ասորեստանեայց. — Պատմական և բանասիրական ապացոյցք:

Դեռեք թէ ստուգիւ հայ ազգն ժամանակ մը ունեցեր է իւր սեփական զինուորութիւնն, թագաւորաց և իշխանաց անընդհատ և կամ ընդհատեալ յաջորդութիւնն, սակայն ինչպէս գիտնա՞նք թէ ո՞ր և ինչ դարեւոր շրջանաց մէջ եղած են այն թագաւորներն, երբ Մարիբասէն և Մ. Խորենացիէն զուրս ոչ ոք յանուանէ կը յիշէ զանոնք, մանաւանդ քանի որ Մարիբասայ ստուգութեան վրայ նորանոր տարակոյմներ կ'ենլն:

Ըստ հայ Հերոդոտոսին, իբր թէ Արիւգենոս ևս յիշած ըլլար, բայց վերջէն անյայտացած էին: Գարձեալ համարինք թէ իրօք յիշած ըլլային այդ հեղինակներն, սակայն կը մնայ դարձեալ այս դժուարութիւնն, թէ ինչպէս այն հայկազունի անուանքն առանց աղաւաղութեան մնային մինչև հինգերորդ դար, և Խորենացին կարաց անոնց բուն անուանքը գտնել: Բաց աստի՜ որոշ ժամանակագրութիւն ևս կը պակսի, զոր իբրև մի միայն արիւղենեան թել ունելով 'ի ձեռին, կարելի էր հասնիլ և անվախ դեգերիլ այն անյիշատակ ժամանակի պատմա-

կան հորիզոններուն վրայ: Ահաւասիկ այսպիսի և ասոնց նման աւելի արտաքին երևութիւն քան թէ իրական դժուարութիւնք. յորոց ոմանք արդէն իսկ, ըստ մեզ, իրենց բանաւոր լուծումը ստացան նախընթաց գլխոց մէջ: Այլ այս և այս օրինակ դժուարութեան առջև՝ միթէ լռութեան դատապարտելու է այն հնագոյն ազգին և աշխարհի պատմութիւնը, հանդերձ իւր յիշատակարանք և ժողովրդական երգերով: Ոչ բնաւ. առողջ և զգուշաւոր քննութիւնն ասոր գէ՞մ կը բողոքէ: Տեսնենք ուրեմն թէ անձնական են թագրութեանն աւելի՜ քաղդէական, եղիպտական և արիական ազգաց տան. դուժիւնքն մեզի ինչ ճամբայ կը ցուցնեն:

Նախնաբար մարիբոսեան պատմութեան և Հայաստանի թագաւորաց ազգաբանութեան վրայ խօսած ժամանակինս՝ ըսինք թէ առ Էւսեբիոսի (Գրոն. Ա. մասն. էջ 40) և Բագմավէպ Աղեքսանդրի՝ Բերոսոսի մատենէն առնելով՝ 86 թագաւորներ կը թուէ Բագմավէպ յետ Յրեղեղի կամ աշտարակոյ յետեւութեան մինչև ցկործանումն նորա 'ի Մարաց: Եւրջը դարձեալ միւս երեսին մէջ՝ Շամիրամէն մինչև ցնախորդն Մենքերիմայ ցփուղս 45 թագաւորներ կը համիէ Ասորեստանայց, իսկ Բագդէացոց 49, և Մարաց 19, որոնց 9ը թանաւոր կը կոչէ և ոչ թէ թագաւոր:

Սակայն մենք այժմ Բագմավէպ և Բագդէացոց բագմավիւ թագաւորներէն 36ը միայն յանուանէ կը գտնենք

հոն, իսկ 'ի թագաւորաց Մարաց ինն միայն:

Իսկ Բերոսոսի յիշած այս երեք պետութեանց թագաւորներն 'ի միասին գումարելով՝ են 199. Իսկ ըստ ճշդագոյն ժամանակագրութեան Պոսիւէի, Կուարսոնի և Փէլքսի 81 թագաւորաց անուանքն միայն մեզի հասած են ժամանակագիրներէն, և ծանօթ են, իսկ մնացած 118 թագաւորաց վերոյ խորհրդական քօղ մը դեռ պատած է:

Արդ հիմայ կը հարցընենք ընդդիմախօսաց. ինչ է այդ խորհրդաւոր քօղըն, և անոր ներքե ծածկուած թագաւորաց և բռնաւոր ըսուած իշխողաց անուանքն և պատմութիւնն, և թէ ներելի է արդեօք պարզել այդ քօղը: Ի՛նչ պատճառաւ բռնաւոր կոչուեցան անոնցմէ ոմանք 'ի հին պատմագրաց, որոնք են անոնց բռնաւորական գործերն, որչափ ստուգութիւն ունին, մինչև ցերբ կը պահուէին, և թէ այժմ ո՛ր կարելի է գտնել զանոնք:

Այս հարցերուս գիւրին և անստոյգ պատասխանը՝ ամենահամառօտ է. — Այլ և այլ անծանօթ անուանք էին, որք կամ կորսուած ըլլալով և կամ ուրիշ բռնաւոր պատճառաւ մը անհետացան: Սակայն դժուարինն և ստոյգը՝ ծանր և երկար առարկութեանց և քննադատութեան պէտք է ենթարկել, որոնց մին է այս ըստ իմ կարծեաց. այսինքն թէ մարիբասեան պատմութեան մէջ յիշատակուած հայկազունի զիւցազունքն եղած են հաւանօրէն, որոց անուանքն և արարուածք՝ սերտիւ միացած են Ասորեստանեայց և Մարաց այն ժամանակի պատմութեան և պատերազմաց հետ, զորս կը պարունակեն այն ազգաց և արմենական կոչուած սեպաձև զրուծիւնքն, և որոց վրայ կը դարձնենք 'ի մասնաւորի մեր հնախօզաց և բանասիրաց ուշադրութիւնը:

Այս ենթադրութիւնս ըստ ինքեան թերևս անհասկնալի երևի ոմանց, գուցէ և զուրկ 'ի պատմական հիմանէ. մանաւանդ անոնց՝ որոնք որ մեր ազ-

գային աւանդութեանց և պատմութեան և այն դրացի ազգաց հետ ունեցած սերտ յարաբերութեանցը լաւ հմուտ չեն: Սակայն եթէ մանրամասն քննելու ըլլանք Հայաստանի այդ ժամանակամիջոցի պատմութիւնն և անցքերը, այն տեսն կը տեսնենք իրօք թէ այդ ենթադրութիւնն՝ պատմական և կատարեալ հաստատութիւն մը կ'առնու:

Եւ յիշաւի, տոհմային պատմագրութիւնն կը ցուցնէ մեզի՝ թէ առ կարծեցեալն Շամիրամաւ, (անստոյգ ժամանակէ 'ի վեր, կամ ժը դար նախ քան զԲրիստոս), և յԱնուշաւանայ՝ Արա դեղեցկին յաջորդէն սկսեալ՝ Հայք հարկատու նահանգ եղան ժամանակ ժամանակ Ասորեստանեայց հզօր պետութեան. որոնք յետոյ Սարկոնի տեսն յետ տիրելոյ Եգիպտոսի, Պաղեստինու և Ասորոց և Ելամացոց, արշաւեցին ևս և 'ի Հայս, և մանաւոր կերպով Արարատեան կամ Արարդի թագաւորութեան վրայ, որ ըստ արձանագրութեանց Ասորեստանեայց՝ այն ժամանակի ամենէն ծաղկած և բարգաւաճ ժողովուրդն էր Հայաստանի բաժանեալ նախարարութեանց մէջ: Հոյկազունեաց առաջին հարստութիւնն, որ ըստ իս յազմովն Արամաւ սկսաւ, շատ երկայն չաւեց, այլ Ասորեստանեայց լծոյն տակը նուաճեցաւ: Բայց այն հայկեան իշխանները, որոց զանուանս և իրս ընծայէ մեզ Խորենացի մինչև ցՍկայորդի, անընդհատ ապրուստամրութեան փորձեր ըրին իրենց հոյրենեաց անկախութիւնը վերստին ձեռք բերելու. և այս պատճառաւ իրրե անանուն բռնաւորներ յիշին 'ի պատմութեան ցրմն 600, յորում վերջին անգամ մ'ալ Հայք կամ Արարատայ ժողովուրդն ապստամբելով վարբակէս Մարի թեղադրութեամբ և ձեռնառուութեամբ՝ ահաւոր հարուած մը տուին, և կործանեցին զԱսորեստանեայց պետութիւնն, և կազմեցաւ Մարաց միապետութեան հետ նաև հայկազունեաց անկախ թագաւորութիւն մը:

թէպէտ և ոչ զլիսովին ազատ անոր զօրաւոր ազգեցութենէն : Այնուհետև կ'ընդհատին հնոյն Հայաստանի վերաբերութիւնքն Ասորեստանեայց հետ, և Մարաց հետ կը սկսին . և մենք զանոնք ևս պէտք ենք քննել :

Ուրեմն եթէ այս իշխանաց կամ թագաւորաց թիւն ևս վերածելու ըլլանք Ասորեստանեայց վերոյիշեալ թուին, զորս Մար Իբաս անոնց մատենէն հանեց, այն ժամանակ կերպով մը թէ Ասորեստանեայց թագաւորաց պակասը կը լեցուի, և թէ Մարիբասեան երկասիրութեան մէջ Հայկազունի թագաւորաց ազգաբանութիւնն՝ իւրք հաստատութիւն առած կ'ըլլայ՝ նոյն իսկ ըստ արտաքին պատմագրութեան, և թէ Եւսեբրիոսի Մարաց ինն բռնաւորաց վրայ յիշատակեալ պատմութիւնն և միութիւնն կը լուսաւորուի . վասն զի Պարոյրիւ կանգնեալ Հայկազունի երկրորդ հարստութիւնն՝ զարական միջոց անցնելէն վերջը, գուցէ և Պարոյրի մահուամբ, սկսաւ կրել Մարաց հզօր ազգիցութիւնն . և յետ ոչ բազում ժամանակաց անոնց միապետութեան իբրև հարկատու նահանգ եղաւ . բայց քաջազարմ իշխանք Հայկազունիք՝ այս ժամանակամիջոցին ևս անպակաս ազատութեան և քաջութեան փորձեր ըրին, գաղղրեցրեցելով զհարկ և զհպատակութիւն, որպէս և Քսենոփոն կը վկայէ Երուանդայ համար : Ուստի այս պատճառաւ կոչին նոքա ՚ի Յոյն պատմագրաց՝ բռնաւորք Մարաց :

Արդարև, ինչ կը նշանակէ նաև խորենացոյն՝ Հայկազուն պանտրհուրդ ապրտամբութիւնն, Զարմայրի երթն ՚ի պատերազմ՝ Տրոյիոյ, Սենեքերիմայ որդւոց գալն ՚ի Հոյո առ Սկայորդով և Բագրատունեաց առ Հրաչէիւ, իբր միջանկեալ դէպքեր յիշելն, առնելով ինչպէս ինքը կը վկայէ քի բանից աբանց իմաստնոց և քաջախոհակաց , բաց ՚ի Մարիբասոյ, Մարիբաս պատմագիրն յետ յիշելոյ (Ս. Ի. ԳԷ.) Արա. յեանն Արայի մահը՝ համառօտ խօսելով անոր որդւոյն Անուշաւանայ վրայ,

մէկէն Պարոյրի պատմութեանը կը փութայ, լռութեամբ անցնելով 100 տարուան միջոց մը :

Դարձեալ ինչ կը նշանակէ խորենացոյ 1000 տարուան միջոցի մէջ եղած այս 29 իշխանաց պարզ անուանց յիշատակութեամբ, Պարոյրին անցնելուն պէս՝ այնպիսի անսովոր և հայրենասիրական յառաջաբանով մը այս բացատրութիւնները ընեն, թէ խօսինք հիմայ մեր քնիկ, արիւնաւառ և հարազատ թագաւորաց վրայ :

Ինչ կը նշանակեն նմանապէս Յովհան կաթուղիկոսի (ԳԷ. Բ.) այս խօսքերն, թէ « ՚ի զարմից Անուշաւանայ ոչ տիրեալ գտանէին հայրենի ևսնապետութեանցն, այլ թէ այլք քանացեալք ոչ ըստ ազգի, այլ ըստ յառաջադիւնեան տիրեալ թորգումեան գրոհի, որոց անուանքն են Պարետ, Արբակ . . . և Սկայորդի . յետ ամենեցուն սոցա Պարոյր անուն յազգէ Հայկայ, զանազգիսն ՚ի բաց լքեալ և զնահապետութիւն ազգի իւրոյ վերստին նորոգեալ պայազատէր » :

Ինչ կ'ուզէ արդեօք այսու ծանուցանել մեզի այս հեղինակն : Թերևս ըսել կ'ուզէ թէ այն 29 իշխաններն ալ հայազգի չէին :

Ոչ, այս չենք կարծեր . Յովհան կաթուղիկոս առանց Հայաստանի մէջ եղած ուրիշ կենդանի աւանդութեան մը՝ չէր համարձակեր հակառակ մարիբասեան պատմութեան այսպիսի տրոյ կարծիք մը մէջ բերել . իսկ եթէ իրօք կայ այսպիսի աւանդութիւն մը, նախ ինքը լռութեամբ պիտի չանցնէր, ըսա ինքեան և ոչ իսկ Մ. խորենացի և կամ ուրիշ պատմիչ մը :

Ուրեմն ինչ ալ համարելու ըլլանք, սակայն միշտ այն երկու պատմագիրքն ևս կ'ուզեն ըսել, թէ Հայաստան և Հայք՝ շատ ժամանակ ինքնավարութիւն չունեցան, այլ Ասորեստանեայց կողմանէ դրուած այն Հայ իշխանաց ձեռքով կը կառավարուէին, որոնք կամ օտար աչքով նայելով թերևս իրեանց համազգեսց վրայ՝ անսիրելի և օտար

համարուեցան, և կամ նոյն իսկ կրնանք ըսել՝ թէ ոմանք ազգաւ օտար ըլլալով՝ պարզ Հայաստանի կուսակալութեան վարչութեանը պատճառաւ՝ Հայոց իշխաններ գրուեցան 'ի Հայոց' Ասորե-ստանեայց տարեգրութեանց մէջ. և կամ ընդ հակառակն զանազան ժամանակի մէջ զօրաւոր գտնուելով՝ բռնակալել ջանացեր են քաղաքական և մարական ժողովրդոց վրայ:

Իրօք Անգղիացի բանասէրք՝ Թակզադ — փաղասար Ան վերջը Ասորե-ստանեայց հարստութեանը մէջ մէկ և կէս դարու անջրպետութիւն մի կը տեսնէին արդէն, մինչև ցԱսոր — Մազոք, օտար թագաւորաց միջամտութեամբն ընդհատեալ: Բայց Պ. Օբէրդ և այլք ստուգեցին թէ այն օտար թագաւորաց մին էր Բելիտարաս կամ Բելիտուրիս, արքունական պարտիզաց վերակացուն, որ ըստ վկայութեան հին պատմագրաց, դաւաճանութիւն գործելով իւր ինքնակալին դէմ՝ թագաւորեց և նոր հարստութեան մը հիմը ձգեց: Իսկ որովհետև ըստ վկայութեան մի և նոյն բանասիրաց՝ Բելիտուրիս Արարատայ նախնի թագաւորի մը անուն է, որուն մանրամասն պատմութիւն և պատերազմները կ'ընթեռնուն այսօր բանասէրք 'ի բեեռագիրս, յայտնի է՝ թէ նոյն Բելիտուրիսն է:

Իսկ գալով հայկազունի իշխանաց պատմութեան և ժամանակին՝ կ'ըսենք. Անուշաւանայ իբրև պատմական ստոյգ ապացոյց՝ Սոս անունն է, որ կրօնական արարողութենէ մը յառաջ եկած էր աւանդութեամբ, և Անուշաւանայ՝ Արմաւրի սօսիներուն նուիրուած ըլլալը կը ցուցնէր, զոր կը յիշատակեն նոյն իսկ Հռովմայեցիք՝ արմենական կամ հայկական սօսի (Platanum armenicum) յորջորջմամբ:

Վահագնի պատմութեանը վկայ էր՝

1 Վերջի տարիներս Նինուէի աւերակաց մէջ գտան Անգղիացիք Սաղմանասար քի պաշտօնին 12 պնձեայ սիւնքը խորքանգակ, յորս կը տեսնուին այլ և այլ պարսեալ ժողովուրդներ, և 'ի միջի նոցա ըստ վկայութեան բանասիրի ու-

հայ ժողովրդեան բերանով երգուած երկնէր երկին և երկիր երգն. և Շարայի գոյութեանը՝ այն ռամկական հնաւանդ առածը, « թէ քո Շարայի որկորն է՝ մեր Շիրակայ ամբարքն չեն»:

Դարձեալ, ինչպէս անյիշատակ ժամանակէ 'ի վեր' կը պահուէին Շամիրամայ վրայ յօրինած առասպելներն, որոնք ստոյգ ապացոյց են հնոյն Հայաստանի՝ Ասորեստանեայց հետ սերտ յարաբերութիւն ունենալուն, և կրօնական և պատմական աւանդութեանց՝ զորս երգէին Հայք, և կը յիշէ խորենացին, (Ս. Գլ. ԺԲ). այսինքն են, անոր հետեակ փախուստը և պաշտօնը, — զիպս ջրոյն և զարբոնմն. — 'ի մօտեյ հաւանեյ առներաւորաց, — գյուղացւորն 'ի Տով, և քան 'ի մնանէ, և ուշ լուռք Շամիրամայ 'ի Տով:

Այսպէս ուրեմն նաև այն վերը յիշուած իշխանաց եթէ ոչ մանրամասն պատմութիւնն, այլ գէթ անոնց կարեւոր մատուցն և Ասորեստանեայց հետ ունեցած պատերազմներն և անուանքն կը պահուէին անշուշտ այս ինչ կամ այն ինչ տեղերու և յիշատակարանաց վրայ: Արդարև այս ժամանակներս հեռզհեռէ նոր յիշատակարաններ՝ կը յայտնուին և պատմական լոյսեր կը ծագեն հնոյն Հայաստանի պատմութեանը վրայ:

Արդ ինչպէս յԱնուշաւանայ մինչև ցՊարոյր (600) Հայք մերթ ընդ մերթ Ասորեստանեայց հարկատու եղան և նիզակակից, այսպէս ալ 600 կամ 610 էն մինչև ցՏիգրան Մեծն, ցամա 535, հարկատու և կամ նիզակակից համարելու ենք զՀայս Մարաց և անոնց ազդեցութեամբը վարուած:

Իրացնէ, որչափ որ առանձին աղգէին Հայք, բայց պէտք էին քաղաքակալութեան մասին և այն ժամանակի փոփոխութեանց համեմատ՝ յարիլ զը-

րումն, երևին Հայք իրենց սեփական զէնքերով և տարազուք: Այժմ՝ Բրիտանական թանգարանին մէջ են, և անոնց ընտանկարքն հանուած կը վաճառուին 'ի Լոնարա:

րացի ազգերէն մէկուն: Ուստի թէ պէտ է 'ի սկզբան Ասորեստանացոց հետ շատ վերաբերութիւն ունեցան, սակայն միշտ յիշերիմ թշնամի էին մէկ մէկու ցեղով և կրօնիք:

Այլ ընդ հակառակն յարեւից կողմանէ կը միացընէր անոնց հետ զԱրիս կամ զՉանդիկ ազգը, նախ անոնց աշխարհադրական դիրքը. վասն զի երասխայ և կուր գետոց կողմերը, յորս մեծապէս ծաղկեցաւ Հայոց ազգն, բոլորովին Մարաց աշխարհին մէջ մտած էին. ուստի պէտք էր՝ որ անհրաժեշտ սերտ յարաբերութիւն ունենար վաճառականութեան և այլ մտաւոր յեղափոխութեանց, ևս և կրօնական արարողութեանց մասին: Ուր թողունք անոնց գունդագունդ դաղձականութիւններն, որ Հայաստանի մակերևութին վրայ տարածուեցան:

Այսպէս նաև դղեակներու, քաղաքաց անուանց՝ կերտ, շատ, րանդ, ապատ և առան վերջաւորութիւնքն կը վկայեն այն երկու ազգաց մերձաւորութեանը, որք բոլորովին Արեաց լեզուէ կը ծագին, և ուշադրութեան արժանի են: Մի և նոյն կերպարանքն ունին բուն նախնական կողմանք Հայաստանի, զոր ունէր Մարաց աշխարհն: Մարաստանն ալ ունի կուր գետ մը, ինչպէս Բակտրիացոց աշխարհն երասխ կամ Ոքսոս գետը:

Այսպէս սերտ հաղորդակցութեան նշան է նաև լեզուին ազգականութիւնն: Իրաւքնէ, եթէ ուզենք պատշաճ դասաւորութեան մը և բունի վերածել Հայ լեզուն կամ ճանշնալ զայն, պէտք ենք զանդիկ կամ պահլաիկ լեզուին քով դնել, որոց անուանց շատերը և արմատական բառերն հասարակ են հայերենի:

Նոյնը կրնայ իմաստասիրել իւրաքանչիւր ք՝ նոյն իսկ 'ի կրօնից և 'ի կարծեաց դաստուածութենէ: Այնպէս զի անհիմն չէ բնաւ կարծել թէ Հայք 'ի սկզբան առանց պաշտաման դից և բազմաստուածութեան եղած ըլլան, ըստ Զրադաշտական վարդապետու-

թեան. և յետոյ Ասորեստանեայց, որպէս և Արշակունեաց ժամանակ՝ 'ի Յունաց և յԱսորոց մտած են անոնց մէջ օտարամուտ դից անուանք:

Խորհնացի (Ա. Գլ. Ի) զԱնուշաւան Սասանուէր կ'անուանէ, ըսելով. « քան զի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց 'ի սօսիսն Արամանեկայ յԱրմաւիր, զորոց սաղարթուցն սօսաւին, ըստ հանգարտ և կամ սաստիկ շնչելոյ օգոյն և եթ ուստ շարժումն, սովորեցան 'ի հմայս աշխարհիս Հայկազանց. և այս 'ի բազում ժամանակս: Այս եղբակացուցիչ փաստ մի է արգարե թէ մեր ամենահին նահապետաց Արամեանկայ և Անուշաւանայ, և այլոց կրօնքն ևս 'ի սկզբան շատ ժամանակ՝ Մարաց կամ Արիական ազգաց նման՝ բնութեան կրօնք և պաշտամունք եղած է արգարե. զոր յետոյ յութեորդ դարուն նախ քան զԳրիստոս, Զրադաշտ դեռ աւելի բարձրացընելով՝ յաւիտենական, աներելոյթ, անժամանակ աստուածութեան մը վերածեց, և կոչեց զայն Զրուան և կամ Սուրամադդա:

Նաև Հերոդոտոսի՝ Արեաց կամ Զանդիկ ազգին վրայ խօսելով ըսելը, թէ « Պարսիկք ոչ պատկերս դից, ոչ մեհեանս և ոչ բազինս ունին և յիմարութիւն իսկ զիրեն վարկանին », Զրադաշտի վարդապետութիւնը կ'ապացուցանէ:

Այս ամէն բանէն աւելի՝ մեր հին աշխարհի քաղաքային տոութիւն և պայծառագոյն բաղդը գրեթէ բոլոր յընթացս պատմութեան՝ անոնց բաղդին զոյգ ընթացած կը տեսնենք: Հայք Մարաց և Պարսից հետ եղան նահանգ Ասորեստանեայց պետութեան. անոնց հետ կործանեցին Ասորեստանեայց պետութիւնն և քակեցին Բաբելական — Բաղդէական թագաւորութիւնը: Մարաց և Պարսից հետ ընկան Մակեդոնական խիստ՝ բայց կարճօրեայ լծոյն տակ, գրեթէ մի և նոյն ժամանակ և անոնց հետ ապստամբելով եղան երկու թագաւորութիւնք՝ ընդ միով Պարթև — Արշակունի հարստութեամբ:

Դարձեալ, ինչ որ էր Արեաց քաղաքային կարգաւորութիւնն ըստ զինուորութեան և ազնուական կարգի, նոյնն էր և ՚ի Հայոց աշխարհին, յորում ինչպէս ըսուեցաւ՝ բոլոր աշխարհն նախաբարութեանց բաժնուած էր:

Արեմն է. և Զ. դարերէն սկսեալ Հայոց ամենայն բանի մէջ՝ ակն յայտնի կերպով նկատելով Զանդիկ ազգին ամենամեծ ազդեցութեան բնադրոյմը, պէտք եղբ ըսել, որ թէպէտ և երբեմն երբեմն ազատ ինքնավարութիւն ևս ունեցած ըլլան Հայք, սակայն աւելի անոնց հարկատու և նիզակակից էին քան թէ հրամայող:

Աւելի կ'ըսեմ, վասն զի անկարելի է կարծել թէ Հայք միշտ հպատակ և հաւատարիմ մնացած ըլլան Արեաց, ինչպէս չմնացին Ասորեստանեայց: Այլ ժամանակ ժամանակ փորձեր փորձեցին դարձնելով անոնց վրայ իրենց պէնքերն և բռնութիւնը, փոփոխակի Պարոյրին յաջորդող այս ութ Հայկազունի թագաւորները, Հրաչեայ, Փառնուսա, Պաճոյճ, Կոռնակ, Փառոս, Միւս Հայկակ, Երուանդ սակաւակեայ և Տիգրան, և եթէ աւելցնելու ևս ըլլանք անոր եղբայրը Շաւարշ, զոր կը յիշէ Քսենոփոն, այն ժամանակ ճիշդ կը լեցնեն Բերոսոսի ըսած Մարաց ինն բռնաւորներուն պակասը, որոյ պատճառը սակաւ մի առաջ յիշեցինք, որ և ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ վասն զի ջա.

նացին միշտ ինքնիշխան և ազատ թագաւորել իրենց հայրենի հողին վրայ, զոր Մարք իրենց տէրութեան նահանգ մը կամ սեփական ժառանգութիւն կը համարէին. կամ երկայն ժամանակ պայազատելով Հայաստանի թագաւորական գահուն, և կամ ամուսնական իրաւամբ, զոր Տակիտոս իսկ (Դպր. Բ. ԾԶ. էջ 96) լաւ կը բացատրէ այս համառօտ խօսքերով, թէ « Նմանութեամբ բարոյից մերձաւորագոյնք են (Հայք) ընդ Պարթեաց և ամուսնութեամբ զուլթ անկեալ և զաւակ խառնեալ »:

Սակայն Մարաց տէրութիւնն ևս խաղաց իւր զօրաւոր դերը շրջակայ ազգաց վերայ, և խոնարհեցաւ յանկուծի. և Դանիելեան տեսութեան երրորդ գազանն՝ սկսաւ մռնչել և Կիւրոսի ձեռքով նուաճեց Առգահակեանց բռնակալութիւնը: Մարապարսիկ միապետութեան հետ ձեռք ձեռքի տուած՝ ե. լաւ կանգնեցաւ հուսկ ուրեմն Հայկազունեաց վերջին հարստութիւնն՝ քաջին Տիգրանայ թագիւ պսակեալ. որ երկու դար ու կէս տևեց, բայց ոչ միշտ նովին զօրութեամբ, այլ իբր հարկատու:

Հ. ԲԱՐՍԵՂ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Կը շարունակուի:

